

## A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁSI VÁLSÁG A MEZŐGAZDASÁGBAN ÉS A FALUSI TÁRSADALOMBAN

### 1. A posztszocialista átalakulás jellegéről

Tanulmányunk egy több évig tartó nemzetközi összehasonlító kutatás megjelenés alatt levő zárókötetének a magyar mezőgazdasággal foglalkozó részeit foglalja össze (Reforming Collectivized Agricultures: Failures and Successes, Westview Press).

A kutatássorozat a szocialista rendszer reformjait és a posztszocialista korszak átalakulási válságát elemezte. A magyar mezőgazdaság ebben a kutatásban kivételes figyelmet kapott, mert a döntéshozatal részleges decentralizálása, a kisüzemi családi termelés szerepe, a részesművelés rendszere, a lokális redisztribúció működtetése az államszocializmusnak a kínai mellett talán legnagyobb gazdasági sikertörténetét hozta létre. A hetvenes évekre, a sztálinista modellt megtagadva, a magyar gazdaságban számos reformot léptettek életbe, amelyek eredményeként a mezőgazdaság versenyképes lett a tőkés agrárgazdaságokkal. A nyolcvanas évek közepére a gazdasági növekedés az elmaradt reformok következtében kifulladt, és a kisüzemi termelésben előállított jövedelmek nagyobb részét sem a bővített újatermelés finanszírozására, hanem fogyasztási célokra használták fel.

1989 után a posztszocialista társadalmak olyan krízisbe kerültek, amely valószínűleg a modern társadalmak legnagyobb válságává mélyül, és amely nagyobb és mélyebb, mint a nagy gazdasági világválság volt 1929 és 1933 között. A nemzeti régióban a jövedelem 20 százalékkal vagy többel, az ipari termelés legalább 30 százalékkal, a mezőgazdasági még többel csökkent, a munkanélküliség tíz százalék fölé emelkedett. A jelenlegi válság nemcsak mélyebb a nagy gazdasági világválságnál, hanem szélesebb is, mert nemcsak gazdasági, hanem társadalmi természetű. A nagy gazdasági depresszió a kapitalista rendszer strukturális válsága volt, mélyrehatóbb, mint a ciklikus válságok, de a krízisbe került társadalmak osztályviszonyai és tulajdoni viszonyai alapstruktúráikat tekintve érintetlenek maradtak. Ezzel szemben a Szovjetunió és a többi kelet-európai posztszocialista állam gazdasági és társadalmi formációja és világrendszeren belüli helye megváltozott. A szocializmus bukása után, a korábban katonailag és politikailag integrált rendszerhez tartozó társadalmaknak a kapitalista világrendszer gazdaságilag integrált struktúrájához kell alkalmazkodnia. Ennek egyik feltétele a gazdasági és társadalmi formációváltás, amely önmagában is rendkívüli folyamat. A szocializált tulajdon magántulajdonná alakítása az osztálystruktúra megváltozásával jár együtt, amelyet az értékrend és a kollektív identitás zavarai és a politikai instabilitás terhelnek.

A társadalomtudományi irodalom egy részében a posztszocialista időszak fejleményei, mint a piacgazdaságba és demokráciába történő átmenet folyamata jelenik



meg, bár mások szerint (Stark 1992) az átmenet túl teleologikus, és helyette a változások irányát nem jelző átalakulás használhatóbb terminus. Kornai János átalakulási válságról írt tanulmánya Starkéval konzisztens véleményt fogalmaz meg (Kornai 1992). Tanulmányunk célja, hogy a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom példáját elemezve járuljon hozzá ehhez a legutóbbi időben keletkezett vitához, amelyben azokkal értünk egyet, akik az 1989 utáni időszak eseményeiben inkább a posztoszocializmus intézményes válságát és nem a piacgazdaságba való átmenetet fedezték fel. Elemzéseink az útfüggő fejlődés (path-dependency) teóriájához is kapcsolódnak. Korábbi munkáinkban, különösen Szelényi Iván *Socialist Entrepreneurs* című könyvében (1988), a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom hatvanas és hetvenes évekbeli történetét úgy értékeltük, mint részleges visszatérést a kommunizmus által megszakított fejlődésvonalhoz. A földosztás és a mezőgazdasági kollektivizáció végérvényesen megtörni látszott azt a tulajdoni és termelési struktúrát, amely a magyar mezőgazdaság hagyományos, történeti útját jelölte. Ezzel a várakozással szemben, a hetvenes évek végére, a kisüzemi és nagyüzemi termelés aránya megközelítette a háború előttiét. Az üzemszerkezet negyedszázadon belüli kettős átalakítási kísérlete ellenére a magyar mezőgazdasági struktúra visszatérni látszott történetileg meghatározott fejlődésvonalához. Az agrárszerkezet „útfüggő” posztoszocialista átalakulása a következők szerint értelmezhető. A keresztyén nemzeti kormányzat retorikájában a családi gazdaság jelent meg mint a jövő domináns üzemformája. A kárpótlás, a privatizáció és a szövetkezeti átalakulás törvénybe iktatásával a kormányzat meg is indította a restauráció folyamatát, azonban öt évvel a rendszerváltás után a családi üzemek nem művelnek többet a termőföld egyharmadánál, és legfeljebb annak van esélye, hogy a kétezredik évre a mezőgazdasági üzemszerkezet az 1900-ashoz hasonló megoszlású lesz. Nemzetközi kutatás szerint hasonló „involúciós” trendek más országokban is felfedezhetőek. Dolgozatunk annak a bemutatása, hogy mind az államszocialista, mind a posztoszocialista mezőgazdasági átalakítás grandiózus kísérlete végső következményeit tekintve sikertelen maradt. Úgy szüntette meg a korábbi rendszer alapstruktúráit, hogy azoknak lényegi elemeiből nagyot sokat megőrzött.

## 2. A magyar mezőgazdasági „csoda” (a hatvanas és hetvenes évek)

A posztmaoista Kína kivételével Magyarország volt az egyetlen államszocialista ország, amely legalábbis egy időszakban, a hatvanas évek végén és a hetvenes években, dinamikusan fejlődő agrárgazdasággal rendelkezett, és képes volt olyan kollektívált agrárrendszert létrehozni, amely felszámolta az élelmiszerhiányt és exportra is termelt. A hatvanas évek elejének visszaesése után az évtized közepétől a termelés növekedni kezdett és a hetvenes évekre figyelemre méltó eredményeket ért el.

A hatvanas évek és a korai nyolcvanas évek közötti időszak talán a magyar agrártörténelem legsikeresebb korszaka volt. Az 1950-es termelési szintet 100-nak véve 1965-re az értékesített bruttó agrártermékek aránya 125 százalékra, 1982-re



226 százalékra nőtt, és ezt a szintet azóta sem tudta meghaladni. A nettó agrártermelés is hasonlóan alakult: az 1950-es 100 százalékhoz képest 1982-re 400 százalékra emelkedett (KSH 1994). A termelés növekedése az árutermelés növekedésével járt együtt, a kül- és belső piacon értékesített termékek aránya 1950 és 1965 között 100-ról 144 százalékra, 1982-re pedig 290 százalékra emelkedett. A magyar mezőgazdaság termelés potenciálja nemzetközi összehasonlításban is jelentékeny volt. A búza és kukorica termésátlagai a francia, a dán, az egyesült államokbeli vagy a kanadai eredményeknek feleltek meg, a hústermelés is legjobbak között volt a világon (KSH 1985).

Az agrártermelés a siker két évtizedében a magyar nemzetgazdaságban is fontos szerepet töltött be. Az aktív népesség kevesebb mint 20 százaléka volt mezőgazdasági alkalmazott, míg az ország valutabevételeinek harmada a mezőgazdasági termékek exportjából származott. A magyar agrárexport majdnem fele ment nyugatra. Az egy főre jutó agrárexport szempontjából Hollandia, Dánia, Írország, Belgium és Franciaország után Magyarország a hatodik volt Európában (KSH 1985). Mivel a kollektivizáció más országokban a termelés hosszan tartó stagnálásához vezetett és krónikus élelmiszerhiányt idézett elő, a magyar eset magyarázatot érdemel. A siker okait a következőkben látjuk.

## *2.1. A kollektivizáció jobb menedzselése*

Az ötvenes évek sikertelen kollektivizációját követően (lásd Donáth 1977; Pető—Szakács 1984) 1958-ban és 1959-ben, nagy politikai viták után (Berend T. 1983) a kormányzat pragmatikus lépéseket fogadott el a kollektivizációval kapcsolatban, amelyeknek eredményeként egy év alatt a szövetkezetek száma 2755-ről 4158-ra, a tagok száma 140 ezerről 548 ezerre nőtt. 1960-ban a szövetkezeti tagok száma már egymillió (Pető—Szakács 1984). Hivatalosan az önkéntesség volt meghirdetve, de a valóságban több olyan intézkedést is hoztak, amelyekkel a parasztok szövetkezetekbe lépését kívánták kioroszakolni. 4000 aktivistát küldtek vidékre, akik nem hagyták el addig a megszállt falvakat, ameddig a többség alá nem írta a belépési nyilatkozatot. Az ötvenes évek tömeges deportálásai és bebörtönzései után más, valamivel enyhébb kényszereket (rábeszélés, fenyegetés, kifárasztás) alkalmaztak, de a korábbi időszak erőszakosságainak a felidézése és néhány, a fizikai erőszakot és tettelegességet sem nélkülöző túlkapás is elég volt ahhoz, hogy a parasztok ne tanúsítsanak nagyobb ellenállást a kollektivizálással szemben. Az 1956-os forradalom leverése sokak számára bizonyította, hogy az ellenállásnak nincs esélye. A parasztság döntő többsége viszonylag rövid idő alatt belépett a szövetkezetekbe, vagy elhagyta a mezőgazdaságot és városi munkahelyet keresett. 1958-ban még 1,5 millió parasztgazdaság volt 1963-ban már csak 150 ezer; félmillióan mentek el a mezőgazdaságból, a többiek szövetkezeti tagok lettek.

A gyors változások és a kollektivizáció erőszakossága ellenére a termelés nem esett vissza drámaian. 1968-as árakon számolva 1958-ban 82 milliárd a bruttó mezőgazdasági termelés értéke, 1959-ben 85 milliárd, amely 1960-ra 79 milliárdra csökkent, de 1961-ben már 80 milliárdra nőtt és 1963-ra elérte az 1959-es szintet. A kollektivizáció sikerességét a legtöbb elemző az új módszereken kívül részint annak tulajdonítja, hogy a kormányzat a szegényparasztok mellett a középparasztság megnyerése érdekében is intézkedéseket foganatosított. A, szovjet kollektivizációt a harmincas években, amelynek a mintáját követte a többi szocialista állam is, köztük Magyarország az ötvenes években, a közép- és gazdagparasztok ellen irányult, a kulákok elleni osztályharcként értelmezték. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a középparasztság megértette, hogy minden viszolygása ellenére sem tudja a kollektivizálást elkerülni, amelyet a hatalom, ha szükséges, nagyobb erőszakkal is végrehajt. A legjobb gazdák közül néhánynak vezető állásokat ajánlottak fel a szövetkezetekben, azzal az indokkal, hogy szakértelmük szükséges a nagyobb gazdaságok irányításához, és szövetkezetbe lépésüket tömegesen követték a többiek. A mezővárosokban engedélyezték és ösztönözték, hogy a szövetkezetek birtokkategóriák szerint — külön a szegény és a gazdagabb parasztok — és a rokonsági kapcsolatok figyelembevételével alakuljanak meg. Ezek a módszerek elfogadhatóbbá tették az elkerülhetetlennek ítélt szövetkezesítést.

A kollektivizáció sikerét az állami szövetkezeti és mezőgazdasági politika is segítette. 1964-ben és 1965-ben a szövetkezetek hiteltartozásainak nagy részét elengedték, és nagyobb mezőgazdasági beruházásokat eszközöltek. A hatvanas évek végére az összes beruházás 19 százaléka jutott a mezőgazdaságra (Pető—Szakács 1984). Két további rendkívül fontos reformot is hoztak. 1966-ban általános árreformot vezettek be, amely az első lépés volt a mezőgazdasági árak fokozatos deregulációjának irányába és az árutermelés ösztönzőinek létrehozásához, valamint a szektorszemlegesség megteremtéséhez. 1968-ban megszüntették a szövetkezetek közvetlen központi irányítását, a mezőgazdasági üzemek gazdasági vezetői a legtöbb kérdésben a korábbinál sokkal szabadabban dönthettek. A hatvanas évek végétől új, jól képzett agárdiplomás generációi kaptak felelős állásokat a szövetkezetekben, akik élni tudtak a racionálisabb árrendszer és a gazdasági döntéshozás decentralizálásának előnyeivel.

## *2.2. A korlátozott családi gazdálkodás politikai elfogadása — vegyes üzemszerkezet*

A legtöbb szocialista államban a kollektivizálás tönkretette a családi munkaszervezetet. Valamilyen mértékű családi termelés engedélyezett volt a háztáji kisparcellákon, de azt mindig is időlegesnek, megszüntetendőnek tartották. A szovjet típusú agrárpolitika hosszabb távon az olyan óriás üzemeket preferálta, ahol ipari jellegű a munka-



szervezés. A magyar agrárpolitika a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években ettől teljes egészében különbözött.

A családi, kisüzemi gazdálkodás nálunk távolról sem volt marginális vagy hanyatló szektor, a magyar agrárpolitika a vegyes üzemszerkezetet fogadta el. A tradicionális magyar mezőgazdaság a század elejétől vegyesüzemű mezőgazdaság volt. A második világháború előtt a nagybirtokosoké volt a termőföld körülbelül negyven százaléka, a többin a családi gazdaságok osztoztak. Nagyjából egy évszázada a kisüzem és nagyüzem között részleges munkamegosztás alakult ki. A nagyüzemek inkább a gabona- és takarmánytermelésre specializálódtak, a kisüzemek eladásra inkább húst, zöldséget és gyümölcsöt termeltek. A második világháború előtt a nagybirtokok gazdálkodása több félf feudális elemet őrzött. Az agrárszektor túlnépesedése miatt a kisüzemi termelés legfontosabb célja a munkaerő lekötése és a parasztcsaládok élelmiszer-szükségletének biztosítása volt, a piacra termelés másodlagos maradt.

A hatvanas évek második felére a magyar agrárpolitika nagy toleranciával kezelte a családi termelést és bátorította a háztáji intézményének egyre intenzívebb hasznosítását. A családi, kisüzemi termelés nem korlátozódott a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságára, a legtöbb rurális háztartás, és a városiak egy része is, a mezőgazdasági kistermelés résztvevőjévé vált. A nyolcvanas évek elején a háztartások hatvan százaléka állított elő valamilyen mezőgazdasági terméket. A kisüzemek a termőföldnek mindössze 10 százalékát művelték, de arányuk a mezőgazdaság árutermelésén belül fokozatosan nőtt. A kisüzemek 10–15 százaléka, 200 000 körüli család, tudott specializált árutermelést folytatni. A szövetkezeti termelésben is helyet kapott az egyéni felelősség és ösztönzés a részeművelés rendszerével, amely nem bolygatta a kollektív tulajdont, de a családi munkaszervezés továbbélését is lehetővé tette.

A részeművelés gyakorisága és elterjedtsége miatt nehézséget okoz annak pontos megállapítása, hogy az összes termékek hány százaléka származik a kollektív, illetve a családi termelés formáiból. Hosszú ideig egyharmadban adták meg a kisüzemi termelés arányát, más vélemények szerint megközelítette, időnként meghaladta az 50 százalékot. Pető és Szakács idézett könyvének adatai szerint a szántóföldi termelés egyharmada származott a részeművelésből, más elemzések azt mutatták ki, hogy a vidéki, családi jövedelmek 60–70 százalékát a családi termelés (részeművelés és kisüzemi termelés) állította elő.

A földosztás és a kollektivizáció a hagyományos magyar földbirtokszerkezetet változtatta meg, de ezt a „deformációt” a munkaszervezet előbbiekben elemzett rendszere mintegy korrigálta, a végeredmény: a termelésnek a világháború előttihez hasonló, 50–50 százalékos megoszlása a nagy- és kisüzemek között.

A kollektív és családi termelési formák sajátos szimbiózisban léteztek. A szövetkezetek gépi és egyéb szolgáltatásokat kínáltak a kisüzemeknek és biztos, bár monopolizált piacot jelentettek temékeiknek. A mezőgazdasági technológiai innováció eredményei a nagyüzemekeken keresztül terjedtek el, amelyek nem törekedtek a kisüzemek beolvasztására, inkább integrációjukra vállalkoztak. A kisüzemek több mint fele túllépett az önellátásra termelés keretein. A nagyüzemeknek a kisüzemekből



származó termékekkel folytatott kereskedelme tisztos hasznot hozott, és tagjaik a jelentékeny kisüzemi többletjövedelem miatt nem vándoroltak el. A kisüzemek termékeinek fele került piaci értékesítésre. Közvetlenül a kollektivizáció után ez az arány 30 százalék volt, a nyolcvanas évek elejére nőtt 70 százalékra (Szelényi 1988; Kovách 1988).

Az 1945-ös földreform torz — bár szociálisan igazságosabb — agrárüzemi struktúrát teremtett, mert a termőföld jelentős részét nagyon kicsi gazdaságok tulajdonába adta. A kollektivizáció, a családi termelési formák továbbélésével, az agrártermelés gazdaságilag sokkal hatékonyabb üzemstruktúráját hozta ismét létre. Ebből a szempontból a kollektivizáció nagy ellentmondása, hogy bár életképes nagyüzemeket teremtett, de a nagyüzemek és miniüzemek mellett nem jöhettek létre a középüzemek, amelyek egyes termékfajták esetében hatékonyabbak lehettek volna. A hatvanas években 800–1000 holdas szövetkezetek alakultak, amely földnagyság elég volt a nagy teljesítményű erőgépek hatékony felhasználásához és az iparszerű munkaszervezés elterjedéséhez.

A családi termelés változatlan fontosságának ellenére a nagyüzem–kisüzem kapcsolatában néhány strukturális visszarendeződés történt a hatvanas és hetvenes években. Különösen két trendet tartunk fontosnak. A folyamatos proletarizálódás és a parasztságból történt kiválás miatt csökkent a kisüzemek száma és az általuk művelt föld területe. 1972-ben még 1 millió 681 ezer kisüzem termelt, 1982-ben már csak 1,5 millió. A háztájt nem művelő szövetkezeti tagok aránya 13 százalékról 20 százalékra nőtt 1967 és 1977 között (Juhász 1979), és a családi termelés földterülete 17-ről 12 százalékra csökkent 1972 és 1981 között, miután természetben (terményben) is meg lehetett kapni a háztájt. Ebben az időszakban a kisüzemi termelés intenzívebbé és piacorientáltabbá vált. (Juhász 1982; Márkus 1980; 1983; Szelényi 1988; Kovách 1988). A proletarizációt a rurális társadalom más szegmenseiben a polgárosodás ellensúlyozta, míg voltak, akik felhagytak a kisüzemi termeléssel, mások árutermelése vállalkozássá erősödött. Juhász Pál adatai szerint a csak önellátásra termelő szövetkezeti tagok aránya az 1967-es 64-ről 23 százalékra esett 1977-re, mialatt az elsődlegesen árutermelő kisüzemek aránya 19-ről 57 százalékra nőtt (Juhász 1979). Mások elemzése szerint 1960-ban a kisüzemek termékeik 37, 1975-ben 51, 1982-ben 60 százalékát értékesítették piacon (Kovách 1988). A kisüzemi termelés intenzitásának növekedését a termelés szerkezetének adatai is mutatják. 1970-ben a kistermelők még 28 százalékát termelték meg a gabonának, 1984-ben már csak 9 százalékát. Ugyanebben az időben zöldségtermelésük 36-ról 62 százalékra, gyümölcstermelésük 52-ről 60 százalékra növekedett, de hasonlóak az adatok az állattenyésztésben is.

A mezőgazdaság kollektív és magánszektora is fénykorát élte a hatvanas és hetvenes évek fordulójától, bár a kollektív gazdaság mutatta a nagyobb dinamizmust. A hatvanas évek elején a kistermelés aránya a KSH számítási rendszere szerint az 50 százalékhoz volt közel. Ez a nyolcvanas évek elejére egyharmadra csökkent, bár a



folyamat később megfordult, és a kollektivizált gazdaság utolsó periódusára helyreállt a hatvanas évek elejének termelésszerkezete.

### 2.3. A zöld forradalom

A világ más országaihoz hasonlóan Magyarországon az utóbbi két-három évtizedben új mezőgazdasági technológiákat vezettek be, ami a termésátlagok rendkívül gyors növekedését eredményezte. Nagyarányú befektetéseket eszközöltek a mezőgazdaságban, új, ipari jellegű munkaszervezést honosítottak meg, különösen az állattenyésztésben és a piacra orientált kertészetekben.

A zöld forradalom hatása a magyar mezőgazdaság termésátlagait is lényegesen megnövelte, mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben. Néhány szántóföldi növény hektáronkénti termésátlagai kilóban megadva a következőképpen alakultak 1965 és 1982 között: a búza 2130-ról 4380-ra, a kukorica 2770-ről 7230-ra, a burgonya 7380-ról 21420-ra emelkedett. Hasonló volt a növekedési trend az állattenyésztésben. Például a tejtermelés 100 hektárra eső átlaga 123-ról 309 hektoliterre, a tojástermelése 4363-ról 23664 darabra nőtt. A marha- és sertéshús termelése 50 százalékkal nőtt, míg a baromfié hatszorosára (KSH 1994). A kemizálás és a termelés mechanizálása vezettek ezekhez az eredményekhez, amelyek a nyolcvanas évek elejére érték el növekedésük felső határát.

A hatvanas évektől az agrárfelsőoktatást soha nem látott intenzitással fejlesztették. Az agrárdiplomások új generációit képezték ki, akiknek a többsége közép- vagy gazdagparaszt családból származott. Az új agrárszakemberek átvették a szövetkezetek vezetését azoktól, akik a kollektivizáláskor, vagy utána kerültek ezekre a posztokra.

### 2.4. A termelés diverzifikációja a szövetkezetekben

A hetvenes évekre a szövetkezetek megkezdtek az ipari, kereskedelmi és szolgáltató melléküzemágak kiépítését. A kollektivizáció fontos szerepet kapott a rurális túlnépesedés problémáinak kezelésében. A túlnépesedést többféleképpen is csökkentették a hatvanas években (Andorka—Harcza 1982). A kollektivizáció jelentős nyomásának hatására a vidéki népesség számottevő része költözött a városokba új munkaalkalom reményében, mások az ingázást vállalták. Ahogy a szövetkezetek kezdték kihasználni a gépesítés segítségével üzemméretük gazdasági előnyeit, a rurális túlnépesedés újra jelentkezett. A válasz a diverzifikáció volt, az ipari, kereskedelmi és szolgáltató melléküzemágak megteremtése. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a szövetkezetek jövedelmének csaknem a fele a melléküzemágakból származott. A szövetkezeti ágazatok egyik legfőbb célja az állandó mezőgazdasági munkához nem jutó vidékiek alkalmazása volt. A melléküzemágak hamarosan a jövedelemszerzés jelen-



tény forrásai lettek, ez volt a gazdaság egyik legdinamikusabb szektora, amely szerepet kapott az agrár-alaptevékenységek finanszírozásában is, s amely nagyon hasonlított a nyolcvanas évek kínai vidéki iparosításához. A családi, kisüzemi termelés nagyüzemi integrációja mellett a szövetkezetek diverzifikációja, a vidéki iparosítás és a szolgáltatások expanziója is részese a magyar mezőgazdasági „csoda” sikerének.

## *2.5. A hazai és a nemzetközi élelmiszerpiac bővülése*

A magyar mezőgazdaság legsikeresebb éve a hazai és a nemzetközi élelmiszer-kereslet növekedésével estek egybe. A hetvenes évek az Egyesült Államokban is a mezőgazdasági növekedés korszaka volt. Ebben az évtizedben a nemzetközi piacon jelentős élelmiszer-kereslet támadt. Nemcsak a nyugati államok, hanem az olajárrobbanás miatt még gyorsabban gazdagodó arab országok is komoly vevőként jelentkeztek, de valamelyest nőtt a magyar élelmiszer-export szempontjából nem jelentéktelen szocialista piac igénye is. A magyar belső piac is, a városi népesség és reálbérek növekedése miatt, egyre több mezőgazdasági terméket tudott felvenni. A pragmatikusan végrehajtott kollektivizáció, az innovatív szervezeti formák, az állami agrárpolitika, a kisüzem és nagyüzem szimbiózisa, a melléküzemágak eredményessége és a kedvező piaci feltételek két évtizeden keresztül tudták biztosítani a mezőgazdasági termelés növekedésének dinamizmusát. A nyolcvanas évek elején azonban már csak olyan, új gazdasági reform tudta volna a továbblépés feltételeit megteremteni, amelyet az államszocialista idők politikai elitje sohasem tudott véghezvinni.

## 3. Nyolcvanas évek: elmaradt tulajdonreform és stagnáló termelés

A nyolcvanas évek elejére a mezőgazdasági konjunktúra a csúcsára érkezett, 1983 után a termelés stagnálni kezdett, majd csekély mértékben visszaesett, a termelékenység mutatók és a mezőgazdaság jövedelmezősége csökkentek, a magyar áruk világpiaci versenyképessége romlott és nőtt a környezet szennyezése. A megtorpanás és visszaesés a mezőgazdasági termelés „szocialista” struktúrájának elmaradt átalakításából és a világpiaci változásokból eredt.

### *3.1. A reformálhatóság határai és a recesszió okai*

#### *3.1.1. A szabad földpiac hiánya és a föld magántulajdonának korlátozása*

A szocializált mezőgazdasági termelés első két évtizedében a föld magántulajdonának és piaci forgalmának az erőteljes korlátozása nem akadályozta a mezőgazdasági



termelés fejlődését. A tőkés jellegű átalakulást és az új technológiai befektetéseket, az extenzív termelés intenzívvé alakítását korábban a magas földárak is lehetetlenné tették. A gyakorlatilag megszüntetett földmagántulajdon befektetési forrásokat szabadított fel, amelyek felhasználása hozzájárult a „zöld forradalom” sikeréhez és a „magyar mezőgazdasági csodához”.

A földpiac hiánya azonban a nyolcvanas évekre, egy más fejlődési szakaszban, az agrártermelés szerkezetének megmerevedését idézte elő, akadályozva az alkalmazkodást a zöld forradalom és a piac új kihívásaihoz. Az agrártermékek belső piaca a nyolcvanas évekre telítődött, a világpiaca is átalakult. Az arab államok kereslete több tényező következtében visszaesett, a korábban élelmiszer-importáló nyugati államok önellátóvá váltak, megnőtt az új termékek iránti igény, a keleti piacok kielégítése a kevésbé termelékeny és a környezeti problémákra érzéketlen technológiákat konzerválta. A magyar mezőgazdaság nem, vagy csak részben tudott ezeknek az új kihívásoknak megfelelni. Míg máshol a tőke akkumulációjának hajlékony módozatait dolgozták ki és alkalmazták, a magyar mezőgazdaság nem tudott a posztfordizmus fejlődési fokára jutni. A föld és más termelési eszközök forgalma továbbra is korlátozott és redisztributív módon szabályozott maradt, az energiaárrobbanás és a központi fejlesztési források csökkenésének következményei az évtized első évei után már jelentkeztek. A mezőgazdasági innováció és a gyorsan változó körülményekhez történő adaptáció túl lassú, az üzemszerkezet és üzemnagyság pedig átalakíthatatlan maradt.

### 3.1.2. A nagyüzemek és kisüzemek szimbiózisának korlátai

A hatvanas és hetvenes években a kisüzemi mezőgazdasági termelés intenzívebbé alakult és egyre nagyobb mértékben kommercializálódott. A hetvenes évek közepétől az értékesítésre kerülő termékek aránya meghaladta a saját fogyasztásra előállítottakét, ami a kisüzemi termelés korábbi szakaszaiban soha nem történt meg. A piacosodást azonban nem követte a polarizált — túl nagy és túl kicsi üzemekből álló — agrárszerkezet átalakulása. A középüzemek az adott gazdasági rendszeren belül nem jöhettek létre. A specializálódásnak gátat szabott a 20–50 holdas középüzemek hiánya, amelyek, különösen a gyümölcstermelő és az állattartó gazdaságok esetében, jövedelmezőbbek és termelékenyebbek lehettek volna, mint az egyesítések után létrejött többezer holdas szövetkezetek és a részidős miniüzemek. A kollektivizálás eleinte ezer hold körüli vagy kisebb szövetkezeteket hozott létre, akár többet is egy településen belül. A hetvenes évekre, a zöld forradalom következményeként elterjedő nagy teljesítményű munkagépek megjelenésével és a magasan képzett agrárértelmiség új generációinak jelentkezésével egyidejűleg erősödött fel a szövetkezetek egyesítésének tendenciája. Először az egy falu–egy szövetkezet elvet valósították meg, majd több község szövetkezeteit is egyetlen, többezer holdas óriás gazdaságba vonták össze, tovább növelve ezzel az agrárszerkezet polarizáltságát. A földpiac



hiánya akadályozta a kisüzemek termelésének növekedését és a termelési célú beruházásokat, ami egyik legfontosabb következményeként a kisgazdaságok jövedelmüket elsősorban fogyasztási célokra használták fel, és a termelést a fogyasztás készpénzigényei szerint alakították. Ennek a pozitív eredménye 1970 és 1985 között a gyorsan átalakuló, a lehetőségekhez és az előzményekhez képest magas színvonalra jutó rurális lakáskörülményekben és életszínvonalban mutatkozott meg, de hosszú távon, éppen a kilencvenes évek strukturális válságának idejére, a kisgazdaságokban előállított jövedelem fogyasztási célú felhasználása gyengítette a magyar mezőgazdaság termelőképességét, mert lehetséges befektetési forrásokat vont el.

### 3.1.3. A gazdálkodói szakértelem részleges elvesztése

A termelés ipari jellegű szervezése, a munkamegosztás növekvő specializációja a hagyományos, a termelés teljes folyamatára kiterjedő egyéni gazdálkodói szakértelmet szükségtelenné tette. A mezőgazdasági nagyüzemek vezetése jól képzett szakemberekből állt, de az alacsonyabb beosztásszövetkezeti tagok és alkalmazottak munkája specializált, részleges szakértelmet kívánt meg, vagy — a betanított és segédmunkási szinten — még azt sem. A részidőben végzett kisüzemi termelés elterjedtsége sem akadályozta meg feltétlenül a gazdálkodói ismeretek részleges elvesztését. A kisüzemekben végzett munkák nagy része, a kisüzem és nagyüzem munkamegosztása miatt, termelési részfeladatokra korlátozódott és a legritkábban tette szükségessé a pénzügyekben, a kereskedelemben való jártasságot. A kistermelők ugyan számos új termelési-technológiai újdonságot átvettek és alkalmaztak — a fóliás kertészkedéstől a gombnyomásra működő baromfiistállóig —, de minél bonyolultabb, modern technológiát használt egy kisüzem, annál szorosabban kapcsolódott a nagyüzemhez, mert a modernebb technológiákhoz szükséges gépeket, berendezéseket és az ezekhez tartozó szolgáltatásokat csak a nagyüzem biztosíthatta, és a legtöbb esetben a nagyüzem volt a modernizálással megnövekedett termékmennyiség felvásárlója is. A kisüzemi modernizáció következménye a nagyüzem és kisüzem szorosabb termelési-értékesítési kooperációja lett, amely egyfelől az új eljárások és eszközök alkalmazását és ezzel új típusú szakértelem elterjedését hozta magával, másfelől egyre inkább a nagyüzem termelési folyamatainak részévé tette a kisüzem termelését, rész munkafolyamatokra korlátozva a kistermelő ismereteit.

A szövetkezeti dolgozók és még inkább az iparban és szolgáltatásokban munkát vállalók nem rendelkeztek a paraszti szakértelem teljességével, és meghatározó többségük a nyolcvanas évek új kihívásainak megfelelő képzettséget sem szerzett. Ahogy a magyar mezőgazdaság a nyolcvanas években az egyre erősebb versennyel szembesült a világon, úgy derült ki, hogy a lépéstartáshoz szükséges humán tőke hiányos; a mezőgazdasági munkamegosztás, az ipari munkaszervezés és a gépésítés ellenére, nagy tömegek szakképzetlenségét konzerválta.



### 3.1.4. A termelés, feldolgozás és értékesítés szétválasztása

A mezőgazdasági termékek feldolgozása és értékesítése nem épült vertikálisan a termelésre. A szövetkezetek és az állami gazdaságok közvetítőként keresztül tudták termékeiket a feldolgozó cégeknek eladni, amelyek a kereskedelmi vállalatokkal együtt gyakran monopolhelyzetben voltak. A monopolhelyzetből minimális alkalmazkodóképesség következett, ami megnehezítette a gyors piaci változások követését. A mezőgazdasági üzemek nem rendelkeztek külkereskedelmi joggal. A külpiazi értékesítés az állami kereskedelmi cégek kezében volt, és a termelők nem használhatták szabadon, gazdasági céljaiknak és kényszereiknek megfelelően a termékeikért kapott valutát. A nemzetközi versenyben a magyar termelők hátrányba kerültek a vertikálisan integrált, ezért a piac változásaira érzékenyen reagálni képes kapitalista agrárrendszerekkel szemben.

### 3.1.5. Munkaszervezés, a részesművelés korlátai

A részesművelés alkalmazása a magántulajdon korlátozása miatt hatékony ösztönző rendszert hozott létre, amely fokozottabb és figyelmesebb munkavégzéssel növelhetővé tette az egyéni jövedelmeket, ugyanakkor nem változtatott a tulajdon közösségi jellegén. A munkaszervezésnek ez a rendszere rövid távon jól működött, sokkal hatékonyabban, mint a kolhozok bérmunka rendszere. Hosszabb távon azonban a részesművelésnek megvoltak a veszélyei, mert a részesművelésbe adott földek területét évente változtatták, és a bérlő nem volt érdekelt a föld teljes termőképességének fenntartásában. A részesművelés, más tényezők mellett, a mezőgazdasági termőterületek minőségi romlásának egyik okozójává vált.

Sok szövetkezetben, különösen ott, ahol a munkaigényes termékek határozták meg a termelést, a jövedelmező háztájiba azokat engedték bekapcsolódni, akik meghatározott részt teljesítettek a szövetkezet munkáiból munkacsúcsok idején, elsősorban a betakarításkor. A háztájizásban érdekelt családok a munkacserét vették igénybe kötelezettségeik teljesítéséhez, olyan rokonokat, ismerősöket bevonva a szövetkezetek munkájába, akiknek nem voltak komolyabb mezőgazdasági szakismereaik. A csúcsidőszakokban az állandó munkaerőhiánnyal küszködő nagyüzemek rendszeresen külső munkerdő, diákok, katonák, irodai dolgozók alkalmazására is kényszerültek. A minőségi munkavégzésben nem érdekelt külső munkaerő tartós bevonása a mezőgazdasági termelésbe rontotta a termékek minőségét és a termőterület, gyümölcsfák, szőlőültvények állapotát és termőképességét, alkalmanként pedig kifejezetten hozzájárult a környezet szennyezéséhez.

A felsoroltak néhány olyan, nem rendszerspecifikus oka is volt a nyolcvanas években kezdődő recessziónak, mint a világpiaci változásai és a zöld forradalom hátrányos következményei.



### 3.1.6. A zöld forradalom

A világ más részeihez hasonlóan a zöld forradalomnak Magyarországon is voltak negatív következményei. Az intenzív műtrágyafelhasználás rontotta a talaj termőképességét és szennyezte a környezetet. A vegyszerek vízszennyezése következtében a víztisztítóval nem rendelkező falvak egy részébe más településekről kellett ivóvizet importálni. A nagy teljesítményű munkagépek gazdaságos felhasználása minél nagyobb művelhető táblák kialakítását tette gazdaságilag racionálissá, ez részint a korábbi természeti környezet átalakításával történt, ami megbontotta a természeti egyensúlyt és megváltoztatta a táj képét. A kiegyensúlyozottabb termelés kedvéért új öntözési rendszereket hoztak létre, megváltoztatva nagy területek természetes vízelátását. A zöld forradalom káros hatásai az ipari környezetszennyezés intenzívebbé válásával egy időben jelentkeztek.

A zöld forradalom következménye a mezőgazdasági termelés tőkeigényének a radikális növekedése is; a nemzetközi agrárpiacon ez olyan befektetési versenyt indított el, amelyben a magyar mezőgazdaság nem tudta korábbi pozícióit megtartani. A zöld forradalom technikai-technológiai újításai, a komplex termelési rendszerek megjelenése nyomán nőtt a bürokratikus apparátus, ami feleslegesen terhelte a tőkehiánnyal küszködő üzemeket.

### 3.1.7. A világpiaci kereslet változása

A nyolcvanas években a világpiac élelmiszer-kereslete csökkent. A zöld forradalom sikereivel olyan országok is élelmiszer-exportálókka váltak, amelyek korábban saját lakosságuk ellátását csak importtal tudták megoldani. Az európai piac telítődése és az arab kereslet csökkenése egyaránt hátrányos volt a magyar mezőgazdasági termelésre, de a hazai piac is a telítődés jegeit mutatta. A megtorpanás és hanyatlás egyik korai jeleként kezdett visszaesni például a szarvasmarhák száma. A mezőgazdasági profitráta csökkenni kezdett a nyolcvanas évek közepétől, és bár a termelők a korszak végéig, 1988-ig, lényegében hasonló szinten tartották a termelést, a mezőgazdasági termékek árai nem tudták követni a termelési költségek növekedését.

A gazdasági környezet változását követni képtelen magyar mezőgazdasági termelés gyors visszaépülésében nagy szerepe volt annak, hogy a kisüzemi termelők kevéssé viselkedtek valóságos vállalkozóként. A kisüzemi termelést alapvetően a háztartások fogyasztási céljai és a tőkehiányból eredő sajátos befektetési ciklusok és pénzfelhasználási módok határozták meg, mindennek következtében az agrártermékek meghatározó részét produkáló kisüzemi termelés a valódi vállalkozásokhoz képest kevéssé volt érzékeny a jövedelmezőség csökkenésére.

A világpiaci élelmiszer-kereslet hanyatlásának hatásait időlegesen csökkentette a szocialista, elsősorban a szovjet piac felvevőképessége, amely hosszú időszakon keresztül jó értékesítési lehetőségeket biztosított, és nem volt érzékeny a magyar



feldogozó ipar fogyatékoságaira (tartósítás és csomagolástechnika). A nyolcvanas évek második felétől, bár a szovjet kereslet változatlan maradt, akut elszámolási gondok jelentkeztek. A szocialista integráció és politikai viszonyok között a magyar agrárexport annak ellenére folytatódott, hogy jelentős deficit keletkezett, és mivel ezt a hiányt időről időre magyar állami forrásokból pótolták, a fizetőképes keleti kereslet visszaesése nem hatott kényszerítően a mezőgazdasági termelés struktúrájának megváltoztatására. Ezért aztán a keleti piac hirtelen összeomlásakor, 1989 után, a magyar mezőgazdaság nem volt kész arra, hogy teljes termelésével megjelenhessen a nyugati piacokon, amelyek megnyitására különben sem voltak hajlandóak a nyugati kormányzatok.

### *3.2. A nyolcvanas évek agrárrecessziója: a magyar agrárstruktúra összeomlásának előtörténete*

A kollektivizált mezőgazdaság évtizedeinek belső ellentmondásai a nyolcvanas évek közepére akkumulálódtak, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy változatlan formájában az agrárrendszer fenntarthatatlan, és — különösen a hazai piac telítődése, a nemzetközi kereslet visszaesése, a termelési költségek emelkedése, a fejlesztés munka- és tőkeigénye miatt — a termelés további növekedése gyakorlatilag lehetetlen.

Az agrárszektor ilyen körülmények között elvesztette a bővített jratermelésre való képességét. Bár a legnehezebb időszakok kivételével az értékesítésből és az állami forrásokból származó bevételei fedezték a termelés költségeit, nem keletkezett az új beruházások finanszírozására alkalmas pénzalap. Még súlyosabb lett volna a nagyüzemek helyzete, ha nem működik a „decentralizált redisztribúció”, amely lehetővé tette, hogy az ipari, szolgáltatási melléküzemágak profitjának egy részét a mezőgazdasági alaptevékenységek számára csoportosítsák át. A nyolcvanas évek mezőgazdasági sikertörténetei szinte kizárólag az állami forrásokból is finanszírozott komplex termelési rendszerek működéséhez, vagy a melléküzemágak tevékenységéhez kapcsolódnak.

A korszak végén 1990-ben az 1250 szövetkezetből mindössze 300 volt nyereséges, a 300 leggyengébb működésének fenntartása csak állami hozzájárulással volt lehetséges, míg a többiek termelésük költségeit tudták csupán előállítani, profitot nem. A szövetkezetek kétharmada nem tudta az amortizációból eredő költségeket fedezni. Az agrárszektor túlélési képessége nagymértékben az ipari és szolgáltatási melléküzemágak gazdasági sikerességétől függött, amelyek profittermelő képessége sokkal jobb volt, mint az állami szektor puha költségvetési korlátokkal gazdálkodó vállalataié, ezért jobban ki tudták használni a kései szocializmus joghézagait, a vagyoni vákuumokat és a piaci lehetőségeket. 1989 után a lassan kialakuló és rendeződő piacgazdasági viszonyok között a korábbi melléküzemágak, ha a jövedelmeik egy részét a mezőgazdasági alaptevékenységekbe átszivattyúzó szövetkezetek egységei maradtak, nem lehetett már versenyképesek a piacon. A melléküzemágak kiválása,



privatizálása, kft-vé alakítása 1989-et követően viharos gyorsasággal ment végbe. Az agrárágazat 1989 és 1992 közötti közel négyszázszázres létszámvesztésének becslések szerint kétharmada a melléküzemágak kiválásából származott.

A magyar mezőgazdaság a nyolcvanas évek második felében belső ellentmondásainak kiéleződése ellenére sem omlott össze, a termelés növekedése megállt ugyan, de a zéró növekedés mindenekelőtt a kései kádárizmus legitimációs válságát mélyítette, ami arra enged következtetni, hogy a nyolcvanas évek szocializmusának válsága sokkal inkább politikai, mint gazdasági meghatározottság volt. Ugyanebben az évtizedben a nyugati államokban, különösen az Egyesült Államokban a gazdasági növekedés szintén lelassult, nagy társadalmi csoportok reáljövedelme és életszínvonalja csökkent, de ez a demokratikus politikai berendezkedésű országokban, ellentétben a szocialista államokkal, nem vezetett általános válsághoz.

A szocialista mezőgazdasági rendszer belső ellentmondásait ökológiai problémák is terhelték. A két első évtized sikerei a környezet kizsákmányolása révén voltak lehetségesek, amely az ökológiai egyensúly megbomlásához vezetett. A környezet szennyezése a nyugati agrárrendszerekben is intenzív volt. Dániában például magasabb volt az egy hektárra jutó műtrágya, növényvédő és rovarölő szer mennyisége, mint Magyarországon bármikor, de a környezetszennyezés nem vezetett a durkheimi értelemben felfogott ökorendszer olyan jelentős mértékű megbomlásához, mint Magyarország.

A magyar mezőgazdaság sikereiben oly nagy szerepet játszott a második gazdaságnak, a mezőgazdasági kistermelésnek is megvolt az ára. A kisüzemi termelés egyik jellegzetessége, hogy a termelő munkája kalkulálatlan marad. A hetvenes évektől viszont az időmérleg adatok tansága szerint nőtt a kistermeléssel töltött idő, különösen a középkorú férfiak körében, amit az elemzések meghatározó kapcsolatba hoznak a várható életkor tragikus csökkenésével. Az első és második gazdaságban végzett munka növekedése törvényszerűen hozta magával a jövedelemszerzés gondjait leginkább viselő középkorú férfiak halálozási arányának növekedését. A lakosság az államszocializmus gazdasági válságtendenciáira jövedelemszerzésének, ezzel saját kizsákmányolásának növelésével válaszolt. Miközben a gazdaság leszálló ágba került és nem volt képes fenntartani az életszínvonal növekedését, a lakosság úgy növelte jövedelmeit, vagy úgy tartotta meg annak reálértékét, hogy többletidőt fordított a második gazdasági tevékenységeire. A következmények súlyosak. Például 1977 és 1984 között 66,6-ról 65,4 évre csökkent a várható élettartam. A növekvő gazdasági szerepvállalással járó stresszhatások és a családok között különösen a rurális településeken erős „fogyasztási verseny” következtében anélkül bomlott meg az érték- és normarend, hogy helyébe bármilyen más, társadalmi koordinációra és szolidaritásra ösztönző rend került volna. Az a gazdasági rendszer, amely csak az első és második gazdaság kettősségében volt képes működni, e kettős szerepvállalás kényszerével olyan terheket rakott a lakosságra, amelyek a társadalom biológiai újratermelő képességét fenyegették.



## 4. A privatizáció ára

### 4.1. Hanyatlás és összeomlás 1989 után

A recesszió évtizede és az államszocializmus bukása némelyek reményt láttak a mezőgazdaság gyors regenerációjára, a világpiachoz és Nyugat-Európához történő integrációjának felgyorsulására. Ezekkel a várakozásokkal ellentétben az utóbbi öt évben nem változott a magyar mezőgazdaság hanyatlásának tendenciája, sokkal inkább annak lehetőség tanúi, hogy az agrárgazdaság mély átalakulási válságba jutott, amely az egész gazdaságot jellemzi ugyan, de a mezőgazdaságot különös erővel sújtja. Míg az államszocializmus utolsó évtizedében lelassult a növekedés mezőgazdasági termelésben, amely gyakorlatilag a stagnálás állapotába jutott, 1989 után az összeomlás vette kezdetét. Az 1988-as szintet 100 százaléknak véve a bruttó mezőgazdasági termelés a 90 százalékra, majd 1991-re 84 és 1992-re 66 százalékra esett. 1993 különösen pusztító év volt, a mezőgazdaság a rendszerváltás előtti utolsó év termelésének alig több mint felét volt képes produkálni (KSH és OECD adatok, idézi: Kovách 1994a; 1994b). A hanyatlás hasonló erejű volt a zöldség- és gyümölcsstermelésben és az állattartás területén, ahol az 1988-as bruttó termelési értéknek csak a 65 százalékát állították elő 1992-ben. 1988-ban például 8 millió 700 ezer sertést tartottak, míg 1992-ben csak 5 millió 700 ezret. A szarvasmarhák száma ugyanebben a periódusban 1 millió 700 ezerről 1 millió 100 ezerre esett. Az adatok szerint a dekollektivizáció nagyobb kárt okozott a termelésben, mint a kollektivizáció a hatvanas évek fordulóján.

A termelés csökkenése az első négy évben elsődlegesen a belső piaci kereslet visszaesésének volt a következménye. A mezőgazdasági export növekedése ebben az időszakban a KGST szétesése ellenére sem állt le, visszaesése csak 1993-tól kezdődött. 1991-ben az előző évihez képest 14 százalékkal nőtt a mezőgazdasági áruk exportja, a növekedés 1992-ben is hasonló naradt. A belső piac élelmiszerfogyasztása 20 százalékkal csökkent 1988 és 1992 között, mindenekelőtt a reálbérek gyors értékvesztése miatt.

A termelés jövedelmezősége is jelentősen romlott. Míg az inflációs ráta 20–30 százalék között mozgott, az élelmiszerárak csak 10–20 százalékkal emelkedtek. A csökkenő profit és az összezsugorodó piac okozta problémákkal szembesülve az agrártermelők csökkentették a befektetéseiket. Ennek lett a következménye például a műtrágya-felhasználás drasztikus mértékű csökkenése: a nyolcvanas évek első feléhez képest 15 százalékra, ami az 1975-ös mongóliai szintnek felel meg. A gépvásárlás az 1985-ös 100 százalékról 25 százalékra esett, és — a krízis legpontosabb mutatójaként — a termőföld 10 százaléka 1992-ben és 1993-ban műveletlen maradt. A termésátlagok is az évtizedekkel korábbi szintre süllyedtek, a gabonatermelés holdankénti hozamai például a nyolcvanas évek közepének háromötödére. A mezőgazdasági foglalkoztatottság adatai a termelésnél is nagyobb visszaesést mutatnak. 1988-ban 1 080 000 fő volt alkalmazásban a mezőgazdasági üzemeknél, 1992-ben



már csak 650 000, 1992-ben 350 000 (Kovách 1994a). Az állami pénzelvonás is minden korábbi mértéket meghaladott. 1988-ban a mezőgazdaság adó és egyéb elvonás formájában 43 milliárd forinttal többet fizetett be az államkasszába, mint amennyit onnan támogatásként kapott, ez a különbség 1992-ben 110, 1993-ban már 130 milliárd forintra nőtt. Az agrárválságnak több oka volt.

#### *4.2. Az államszocialista mezőgazdaság belső ellentmondásainak akkumulálódása*

A 3. fejezetben elemeztük, hogy a kollektivizált mezőgazdaság belső ellentmondásai a nyolcvanas években kiéleződtek és összegződtek, rövid idő alatt kiderült, hogy a hatvanas és hetvenes évek sikerei homokra épültek, a mezőgazdaság az adott viszonyok között képtelen a technikai, technológiai megújulásra és a szerkezetváltásra. A nyolcvanas évek végére a tőkehiány, a vagyonreform, a torz üzemszerkezet, az ösztönzőrendszer problémái és a megbomlott ökológiai rendszer nagy léptékű változásokat igényeltek, ám ezek kivétel nélkül elmaradtak. A kilencvenes évek súlyos válságáért a kollektivizált agrárgazdaság megoldatlan strukturális ellentmondásai is felelősek.

Az agrárgazdaság válsága a transzformációs válság része, létrejöttében kitüntetett szerepe van a nemzetközi gazdasági trendeknek, különösen a KGST-piacok összeomlásának, a Közös Piac túltermelési válságának és az ebből következő protekcionizmusnak. Elemzésünk további részében azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a speciális intézményi és politikai változások a posztszocialista időszakban, amelyek hozzájárultak a mezőgazdaság kríziséhez. Két területen történtek meghatározó átalakulások: a privatizációval és reprivatizációval megváltoztak a tulajdonviszonyok; a gazdasági liberalizációval megszűnt az export- és ártámogatások korábbi rendszere és a mezőgazdasági export deregulációja. Megkíséreljük bemutatni, hogy milyen jellegű hátrányok és károk származtak ezekből az intézkedésekből és változásokból, ugyanakkor nyitva hagyjuk azt a kérdést, hogy származik-e schumpeteri értelemben vett kreativitás az összeomlásból, és hogy mire lenne szükség az új növekedési pálya megalapozásához. Az egyetlen megjegyzésünk ezzel kapcsolatban, hogy egyenlőre csak az összeomlás és pusztulás jelei szembeötlőek, és egyáltalán nem világos, hogy a stabilizáció és növekedés miként kezdődhet el.

#### *4.3. A tulajdoni szerkezet változásai. Kárpótlás és reprivatizáció*

A posztszocialista rezsimek számos olyan döntést hoztak, amelyek közvetlen hatással voltak az agrárgazdaság összeomlására. A stratégiai döntések, az új törvények egy része speciálisan a magyar keresztény nemzeti koalíció törekvéseit tükrözte, de a posztszocialista korszak kelet-európai új kormányai és parlamentjei számos, hason-



lő döntést hoztak az agrárszektorral kapcsolatban. Mindegyik kelet-európai kormány a teljes agrárprivatizáció és a közösségi tulajdon valamennyi formájának a lebontása mellett kötelezte el magát. Politikai elkötelezettségeik miatt valamilyen módon meg kellett oldaniuk a kárpótlás és reprivatizáció programját, amely az agrárszektor termelőiben a bosszúállás érzetét keltette (a kelet-európai agrárprivatizációról lásd Kovách 1994c).

Magyarországon az országgyűlés az ismert módon szabályozta a szövetkezeti átalakulást és a mezőgazdasági privatizációt. A szövetkezeti átalakulásról és a kárpótlásról szóló törvényeket, ellenétében a többi posztszocialista országgal, nem parlamenti konszenzussal hozták meg. Az ellenzéki pártok nem osztották a kormánykoalíció programját, de a koalíció sem volt egységes az átalakulást illetően. Az MDF agrárpolitikusai szerint a legfelsőbb politikai vezetés koalíciós szempontoknak rendelte alá mezőgazdasági kárpótlás gyakorlati megoldását, amely leginkább a kisgazdák egyes köreinek az érdekei szerint alakult (lásd a Sárossy Lászlóval készített interjút). Akárhogy is történt, a kárpótlás és a szövetkezeti törvény alapvetően jártult hozzá a transzformációs válsághoz, és ezért az átmenetben szerepet vállaló teljes politikai elit, pártállásra való tekintet nélkül, ha nem is egyformán, egyetemen felelős. Az 1989 utáni évek egyik jellegzetessége a privatizációcentrikusság és az állami és szövetkezeti tulajdon-ellenesség inkább ideológiai, mintsem reálpolitikai programja. A meghatározó ideológia az volt, hogy az állami és szövetkezeti szektornak lényegében el kell tűnnie, és ezt a politikai üzenetet a gazdasági vállalatok és a szövetkezetek vezetői nagyon is jól megértették. A vállalati, szövetkezeti menedzsment, néhány profitképes és produktív céget leszámítva, megkezdte az állami és szövetkezeti tulajdon privát tulajdonba történő transzferálását, ami egyenes úton vezetett a szocializált szektor összeomlásához; az adósság az állami cégeknél, szövetkezeteknél maradt, amelyek elvesztették termelési eszközeik egy részét, nem jutottak befektetési forrásokhoz, technológiájukat nem tudták megújítani, legjobb menedzserek és munkásaik átmentek a magángazdaságba. A bomlás általános tendenciái a mezőgazdaságban még erőteljesebben hatottak. Politikai ellenfelei minden más hasonló célú akciót felülmúló támadásai miatt (zöldbárózas) a politikailag is megosztott agrármenedzsment nem volt képes eredményes lobbizásra, szemben a nagyvállalati vezetőkkel. Az agrárprivatizáció a posztszocialista Kelet-Európában mindenhol megelőzte a többi gazdasági szektor privatizációját, így Magyarországon is. Ez önmagában még nem feltétlenül okozott volna megoldhatatlan gondokat, ha nem társul az agrártermelés visszaszorítására irányuló mezőgazdasági politikával, amely az elemzőkben az ötvenes évek első felének gazdaságpolitikáját idézi fel, amikor a gazdasági növekedés biztosítására a mezőgazdaságból akartak minden lehető erőforrást a gazdaság más szektoraiba átszivattyúzni. A mezőgazdasági szövetkezetekre a kormányzat mint megszüntetendő szocialista intézményekre tekintett. A szövetkezeteknek nemcsak a kárpótlás céljaira kellett átadniuk földjeik közel felét, hanem teljes vagyonukat privatizálták, ráadásul olyan szerencsétlen technikai megoldásokkal, amelyek végső soron a magyar mezőgazdaság piaci ellenfelein kívül egyetlen érde-



kelt félnek sem kedvezett. A kárpótoltak többsége nem jutott a magángazdálkodáshoz elég vagyonhoz, a szövetkezeti felső és középvezetők, a képzettebb szakmunkások megkezdték a magángazdaságba való „menekülést”.

#### *4.4. A mezőgazdasági támogatások és a protekcionista exportkedvezmények nivellálása és részleges megszüntetése*

A posztszocialista gazdaságpolitika mindenhol monetarista. Nincs olyan posztszocialista kormány, amelynek lenne iparpolitikája, nincs olyan posztszocialista kormány, amelynek lenne stratégiai elképzelése arról, hogy a gazdaság mely ágazatai kapjanak támogatást és legalább időleges védelmet. A posztszocialista gazdaságpolitika gyakorlata túlesz a Chicago school gazdasági racionalizmusának könyvtárszagú elméletein is. Nem is nagyon meglepő, hogy kelet-európai társaihoz hasonlóan, a magyar gazdaságpolitikai vezetés radikálisan csökkentette a mezőgazdaságnak korábban adott támogatásokat — amelyek többnyire az államkasszába befizetett agrárjövedelmek alatt maradtak — leállították a mezőgazdasági exporttámogatások nagy részét, miközben az agrártermelés költségei, különösen az energiaárak rakétasebességgel emelkedtek. A magyar vagy a lengyel agrárpolitika a szabad versenyt helyezte előnybe, míg agrártermelők nyugat-európai és észak-amerikai ellenlábasai továbbra is magas állami támogatásban részesültek. A gázolaj ára például háromszorosára emelkedett Magyarországon és mezőgazdasági termékeinknek azokkal a nyugat-európai, amerikai vagy a kanadai árukkal kellett versenyezni, hogy ott az árváltozás csak egyharmadnyi terhet jelentett, és a termelők az állami támogatás több formájából is részesülhettek.

A magyar mezőgazdaságot rendkívül hátrányosan érintette a hitelválság. A magyar állam nemcsak visszautasította a mezőgazdasági cégek hiteleinek állami garانتálását, hanem a kárpótlás védelme miatt befagyasztotta a földpiacot. A bankok a kellő állami garancia és a jelzálog hiányában nem folyósítottak több hitelt, a szövetkezetek pedig nem tudtak új befektetéseket eszközölni és nem tudták gépeik, felszereléseik amortizációját ellensúlyozni. A hitel és a készpénz hiánya miatt nem tudtak megfelelő vetőmagot vásárolni, vagy a betakarított gabonát tárolni és kivárni a jobb piaci árakat.

Az előbbieken felsorolt intézkedések a gyengébb szövetkezetek teljes csődjéhez vezettek, míg az erős gazdaságok fennmaradtak és szövetkezetként működtek még 1994 elején is. A szövetkezeti vezetők egy része inkább vezető akart maradni egy nagyüzemben, mint egy sokkal kisebb magángazdaság tulajdonosaként termelni. Mások megértették, hogy a szövetkezetek szétbomlása megállíthatatlan. 1992 tele után tömegesen hagyták el a szövetkezeteket, mások kft-be vitték át a szövetkezeti vagyon megmaradt részeit, a volt szövetkezeti dolgozók egy részével együtt kísérelve meg a mezőgazdasági termelés folytatását. Az átalakulás, a vagyonnevesítés és a kárpótlás számos visszaélésre is alkalmat adott, de a szövetkezeti vezetők azon a



játéktéren próbálták meg vagy magántermelőként, vagy a szövetkezet korábbi gárdájának egy részével továbbra is összefogva boldogulni, amelyet számukra a törvényhozás és a kormányzat intézkedései jelöltek ki.

#### 4.5. A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásai

##### 4.5.1. A privatizáció stratégiai és technikái

###### Az állami gazdaságok

1989-ben 128 állami gazdaság működött, a termőföld 10–12 százalékán, mintegy egymillió hektáron gazdálkodva. A nemzeti-keresztény jobbközép kormány 100 gazdaságot privatizálni kívánt, 20–25 farm modellszervezetként működött volna tovább. Az állami gazdaságok privatizációjára vonatkozó tervek 1994-ig csak részben valósultak meg. Megindult ugyan egy átrendeződési folyamat, de ez inkább a gazdaságok kisebb egységekre való szétbomlását és nem a privatizálásukat hozta magával, a foglalkoztatottak létszámának nagyobb arányú csökkenésével együtt (Csíte 1994).

###### A mezőgazdasági szövetkezetek

1988-ban Magyarországon 1335 mezőgazdasági termelő szövetkezet működött. A politikai rendszerváltás első éveiben néhány a legnagyobbak közül kisebb egységekre esett szét, a szövetkezetek száma a csődbe jutások és felszámolások ellenére 1870 volt 1993-ban. A dekollektivizáció 1993-ban gyorsult fel, míg a szövetkezetek száma megszorodott, az általuk művelt föld nagysága harminc százalékkal csökkent, és nagyon gyorsan veszítették el foglalkoztatottaik jelentős hányadát. 1988-ban 1 088 ezer főt alkalmaztak szövetkezetek és ez a létszám 250 000-re zsugorodott 1993 nyarára (Statisztikai Havi Közlemények, idézi: Kovács 1994a). A valamivel több mint egymillió főnek körülbelül kétharmada dolgozott annak idején a mezőgazdasági alaptevékenységekben, a többiek a szövetkezetek ipari és szolgáltatási melléküzemágaiban nyertek alkalmazást. A mezőgazdaságban alkalmazott népesség létszámvesztése ezért 60 százalékos, kb. 350–400 ezer fő. 80 000 fő 1993-ban vált munkanélkülivé, a többiek nyugdíjba mentek, máshol találtak munkát vagy nem regisztráltatták magukat munkanélküliként.

A szövetkezetek rendkívül összetett és szövevényes privatizációját 1992 közepén kezdték el, és kétféle technikával — kárpótlási jegyek és a nevesítéssel megkapott üzletrészarány — bonyolították.

A kárpótlási jegyek értékét a kollektivizáció során elvesztett földek aranykorona értéke alapján állapították meg. Egy aranykorona értékét 1000 forintban határozták meg. A volt tulajdonosok nem az ingatlant kapták vissza, hanem kárpótlási jegyet, degresszíven megállapított értékben 200 000 forint aranykorona értékig a volt tulajdo-



nosok teljes kárpótlást kaptak, 200 000 forint fölött a kárpótlás részleges volt. 200 000 és egymillió forint között az elvesztett vagyon értékének 50, egymillió forint fölött a 10 százalékát vagy ennél kevesebbet kaptak vissza kárpótlási jegy formájában. A szövetkezetekbe földvagyon nélkül belépő tagok harminc, az alkalmazottak húsz aranykorona értékben kaptak részvagyonjegy formájában kompenzációt. Együttesen kétmillió család volt jogosult a kárpótlásra.

A szövetkezetek használatában levő 5 millió hektárból 1,9 milliót különítettek el a kárpótlás céljaira. Még a Németh-kormány döntést hozott arról, hogy a tulajdon kivihető a szövetkezetekből, de ennek a lehetősége a kárpótlás előtt korlátozott volt, mert a kollektivizáció után törvény rendelkezett a szövetkezetek használatában levő földek szövetkezeti tulajdonba vételéről.

A kárpótlási jegyet aukciókon, licitálással lehet földre váltani. Az önkormányzatok által létrehozott Földrendező Bizottságok jelölték ki, hogy a határ mely részeire lehet az aukciókon licitálni. Senki sem kapta vissza az eredeti földjét, kárpótlási jegyével csak a kijelölt földekre licitálhatott. Az árveréseken azok vehettek részt, akik a kárpótlási jegyükhöz az illető település határában levő föld kollektivizáció előtti birtoklása alapján jutottak, illetve a helyi lakosok és a helyi szövetkezet alkalmazottjai.

Nem rendelkezünk szisztematikusan gyűjtött adatokkal, de megfigyelések azt mutatják, hogy az esetek háromnegyedében a licitálók előzetesen meg tudtak egyezni a minimális 500 forintos licitárban. Az általunk ismert legmagasabb aranykoronaérték közel 250 000 forint volt. 1994 februárjáig 340 000 kérvényező kapott földet 27,5 millió aranykorona értékben (Kovács 1994c). A licitálások 1994-ben tovább folytatódtak, és minél kevesebb a föld, annál inkább nő a licitek tétje is. A licitálásokon azért is lehetett előre megegyezni és azért sincs a földárveréseken intenzívebb verseny, mert a kárpótlási jegyeket készpénzért is eladhatók, illetve fizetőeszközként használhatók a nem mezőgazdasági kárpótlás során.

A szövetkezeti vagyon privatizációjának másik útja a szövetkezeti használatban maradt föld, ingó és ingatlan vagyon nevesítése és az üzletrész arányok megállapítása. A szövetkezeti vagyon értéke 260 milliárd forint volt, a nemzeti vagyon 15 százaléka. A vagyon nevesítését, az üzletrész arányát a szövetkezetek közgyűlései határozták meg, így gazdaságonként változhatott. Helyenként az annak idején bevitt vagyon, másutt a szövetkezetnél töltött aktív munkaidő, vagy a végzettség és beosztás számított inkább. Országosan a szövetkezetek aktív tagjai a vagyon 40 százalékának megfelelő vagyonjegyet kaptak, 40 százalék jutott a nyugdíjasoknak és 20 százalék külső tulajdonosoknak. A szövetkezeti átalakulási törvény szerint 1992 áprilisáig meg kellett állapítani az arányokat, és az év végéig lehetett bejelenteni a kilépést és a vagyonjegy értékének megfelelő vagyontárgy kivételének a szándékát. 1993 végéig a szövetkezeti vagyon tíz százalékát privatizálták ilyen módon. Valószínűleg csak azért ilyen keveset, mert 1993 január elseje után már nem lehetett a vagyon kivételét kérni, addig az időpontig pedig egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy a szövetkezetek gazdálkodása összeomlik. A szövetkezetek korábbi kötelezvényét tagjaik alkalmazására csak 1993-ban szüntették meg, amikor a recesszióba került ter-



melés miatt fél év alatt 300 000 fő távozott a szövetkezetekből — ekkor már nem a melléküzemágakból, hanem az agrártermelésből —, és amikor a volt tagok már nem vihették ki a szövetkezetekből üzletrészüket. A kör bezárult. Becslések szerint 10 milliárd forint értékű vagyon került ki a mezőgazdaságból, amelyet elsősorban a városokba költözöttek és a nyugdíjasok váltottak a fogyasztási céljaikra felhasznált készpénzre.

#### 4.5.2. Az új tulajdonviszonyok, a mezőgazdasági termelés intézményi változásai

A magyar mezőgazdaságban 1993-ban kezdődtek a döntő változások. Az első három évben, miután a konzervatív kormány bejelentette a privatizációval és a kollektív szektor visszaszorításával kapcsolatos terveit, a váltásnak viszonylag kevés jele mutatkozott. 1993 elején, amikor új törvénnyel szabályozták a szövetkezeti átalakulást, azonnal gyors folyamatok indultak. A legfontosabb következmény a már említett alkalmazási kötelezettség megszüntetése és az ezt követő háromezrezes létszámcsökkenés volt. A szövetkezeti foglalkoztatottság minimálisra zsugorodott, az intenzívebbé váló földcicázásokkal a privatizáció új hulláma indult, megkezdődött az üzemszerkezet lassú átalakulása.

#### A föld privatizációja

1994-ben a szövetkezetek által korábban használt földterület 30 százaléka volt a magántermelők vagy szervezeteik használatában. Ha ehhez hozzáadjuk a már 1988 előtt is magánkézben levő földek arányát, legalább a termőföldek 35 százalékát, mintegy 2 millió hektárt művelhetnek a magángazdák, illetve korlátolt felelősségű társaságaik. Nehézséget okoz a kft-k pontos azonosítása, nem világos, hogy ezek vajon a magángazdaság szervezetei, avagy a szövetkezeti menedzsment talált — a pozitívabb politikai megítélésre építve — új jogi formát a vagyoni viszonyaiban és szerkezetében vajmi keveset változott kollektív tulajdonlásra alapozott gazdaságoknak. A felemás privatizáció tipikus példái a vegyes tulajdonlávállalatok, ahol állami többségű bankok vagy vállalatok a többségi tulajdonosok, a menedzsment nem változott, a termelés szerkezete és produktivitása még kevésbé, csak az elnevezés privát — a hitelhez utas és az adózás miatt. A mezőgazdasági kft-k mibenlétét is elég nehéz megállapítani. Valójában magánszemélyek által létrehozott társaságok-e, amelyek kisajátították a korábbi közös tulajdont, vagy a szövetkezeteket terhelő adósságot akarták létrehozásukkal a termelésről leválasztani, a bankcsődöt elkerülendő? Ebben az esetben az történik, hogy egy új kft-be „mentik át” a szövetkezet vagyontát, vagy annak egy részét, míg az adósság és a csőd fenyegető veszélye a szövetkezeté marad. Az alapos és egyedi empirikus vizsgálat döntheti csak el, hogy az adott cég a privatizáció eszköze, vagy a politikai indíttatástámadások kivédésére és túlélésére ad esélyt.



Kelet-Európában, így Magyarországon is gyakran keverednek a valóságos tulajdoni viszonyok és az a tulajdoni címke, amit az éppen aktuális politikai konstelláció miatt használnak. A kollektivizáció és nacionalizáció idején a formális tulajdonjogi változások gyakran elfedték, hogy ki a tulajdonos, és ki használja a mezőgazdasági tulajdont. Egyes vélemények szerint (Juhász 1973) a kollektivizált nagyüzemek egy részét például volt latifundiumokon hozták létre, amelyeknek a földjét először szétosztották a parasztok között, majd újra kollektivizálták, és az új, most már szocialistának nevezett, nagyüzemben gyakorlatilag az uradalom munkaszervezését vették át, esetleg az uradalmi gazdatisztekkel együtt. Hasonló folyamatosság képzelhető el a jelenkori káéftésítésekben is, aminek az az oka, hogy a magángazdaság megteremtésének ideológiai fogantatáskampánya csak gazdasági ösztönzőkkel rendelkezett, más kényszerítő eszközökkel nem.

Ezekkel a megfontolásokkal közöljük az új intézményi struktúra 1994-es adatait:

1870 szövetkezet,

143 állami gazdaság,

2074 kft,

1 280 000 részdíós és teljes díós családi farm

(KSH adatok, részletesebben lásd Kovách 1994a).

A szövetkezetek száma megközelítően 30 százalékkal nőtt, míg az általuk használt termőföld 30 százalékkal csökkent. A több falu határát is egyesítő, óriás szövetkezetek megszűntek, helyettük sokkal kisebbek alakultak. Mindössze 250 szövetkezetnek volt 300-nál több tagja 1994-ben. Az állami gazdaságok privatizálása is kisebb egy-egy kialakításával indult.

A legnagyobb intézményi változás a kft-k elszaporosodása. 1988-ban 64, 1994-ben több mint 2000 működött. A kft-knek központi szerepe van az agrárprivatizációban. Kis szervezetek, hozzávetőleg 1000 kft 10-nél kevesebb, a másik 1000 10-nél több alkalmazottat foglalkoztat, de a többség 20-nál kevesebbet. A kft-eket tipikusan az 1988 előtti szövetkezetek középvezetői hozták létre. A felső vezetők (elnökök, elnökhelyettesek, főkönyvelők, főagronómusok) egyharmada nyugdíjba ment, mások a magángazdaságban keresik a helyüket. Az ipari melléküzemágakat, különösen a profitképesebbeket, jellegzetesen a szövetkezeti vezetők privatizálták a magángazdaság kialakításának kezdetén, 1989-ben és 1990-ben. A volt szövetkezeti felső vezetés kisebb része, arányuk 10 százalék körül lehet, különféle módokon megszerzett, profitképes magántermeléshez elég föld (40–60 holdtól) fölött rendelkezik.

1989-et követően a szövetkezeti középvezetők is megkezdtek a kft-kbe menekülést, amire több okuk is volt.

— A szövetkezetek nem korlátozott felelősségű cégek, ezért a gazdasági kockázat a szövetkezetekben hasonlíthatatlanul magasabb, mint a kft-kben. A kft-alapítók legfőbb oka a tőke kimentése a szövetkezetekből, úgy, hogy az adósság a közös gazdaságokban maradjon. A kezdeti kft-k kicsi vállalkozások voltak, a szövetkezeti vezetők és családtagjaik birtokában, akik megvásárolták, vagy bérbe vették a szövetkezetek felszerelését. A traktorokat, kombájnokat és más termelési eszközöket ol-



csón tudták megvásárolni, míg a gépek és más felszerelések megvételéhez a szövetkezetek által felvett hitel adóssághátraléka a közös gazdaságoknál maradt. Az élőállatok elsajátítása hasonló módon történt. A szövetkezetek tulajdonában volt sertések vagy szarvasmarhák alacsony áron, vagy a nevesítést felhasználva, térítés nélkül kerültek egy-egy kft tulajdonába, amelyeket féltucatnyi szövetkezeti vezető alapított.

— A szövetkezeti középvezetők, ugyancsak érthető okból, azért is előnyben részesítették a kft-t, mert ott nem kellett a szövetkezeti tagokat kötelezően alkalmazniuk. Az előny sem volt elhanyagolható, hogy a szövetkezetekkel ellentétben a kft-k vezetőit nem választják, és a beosztottak nem befolyásolhatják a vezetés döntéseit, mint a szövetkezetek közgyűlései.

— Az állami gazdaságpolitika 1990 után a magántermelést preferálta, és a termelőszövetkezeteket szocialista szervezetként diszkriminálta. A magyar kormányzat 1990 és 1994 között ideológiai alapon a családi gazdálkodás mellett kötelezte el magát, és a gazdaságpolitikusok által nehezen megítélhető tulajdoni formában működő kft-k könnyebben juthattak az állami fejlesztési forrásokhoz, mint a szövetkezetek.

A kft-k tulajdonában rendszerint nincs föld, olyan specializált munkákat végeznek, amelyekhez vagy nem szükséges saját tulajdonú föld (gépszerelés, a földművelés gépi munkái), vagy viszonylag kevés földterület is elég. A mezőgazdasági kft jellegzetesen élelmiszer-feldolgozással, mezőgazdasági erőgépekkel végzett munkákkal, zöldségtermeléssel, szarvasmarha- és sertéstartással és hasonló tevékenységekkel foglalkozik, és csak a legutóbbi időszakban, a szövetkezetek összeomlása után jelentek meg azok a kft-k, amelyek gabona- és takarmánytermelésre vállalkoznak.

A mezőgazdasági kft az átalakulás legfontosabb intézménye. A formális jog szerint magánvállalkozás, de gyakran a szövetkezetek továbbélésében is érdekelt. A kft-eket rendszerint négyen–öten hozták létre, nem is feltétlenül nagy kezdő vagyonnal (egymillió forint szükséges a kft alapításhoz, amely nincs messze egy mezőgazdasági vezető éves jövedelmétől), a termelés eszközeit a szövetkezetektől vették bérbe. A kft a szövetkezet érdekeit is szolgálhatta a hitelhez jutás egyetlen esélyét biztosíthatta és lehetőségét munkahelyek megtartására. Kérdés, hogy a jogilag egyének által létrehozott kft-k egy része valójában nem a szövetkezetek utódszervezetei-e? Valójában inkább azok a kft-k lehetnek többségben, amelyeket azért hoztak létre, hogy a kollektív vagyont a csődbe került, illetve a csődbe engedett szövetkezetekből átvigyük a kft-be, ugyanakkor a kft-eket az esetek többségében nem egy vállalkozó, hanem egyének csoportja alapította. A szövetkezeti vezetés a falusi társadalmak erős közösségi kontrollja és mélyen gyökerező egyenlőségeszménye miatt csak úgy vehette a szövetkezeti vagyon profitképesebb részét magánkézbe, ha ahhoz koalíciós partnereket keresett. Egy profitképes szövetkezeti szarvasmarhatelep vezetője például a szövetkezet istállóit és szolgáltatásait nem vehette bérbe anélkül, hogy megnyerje szövetségeséül a szövetkezet vezetőjét vagy az ügyben illetékes más döntéshozót. Ketten még mindig nem képviseltek elég erőt és szakértelmet, szükségük volt valakire, többnyire a főkönyvelőre, aki a szövetkezet részéről minél alacsonyabb bérleti,



esetleg eladási árat állapított meg, és még valakire, aki képes volt a szövetkezeti közgyűléssel megszavaztatni a kft számára előnyös szerződést. Négyük befolyása és kulturális, valamint anyagi tőkéje már elég volt ahhoz, hogy sikeres privatizálási akció induljon. A szövetkezetben nem volt nagyon nehéz elfogadtatniuk, hogy a tehenészet veszteséges a játékba bevont főkönyvelő kimutatásai szerint, és ahhoz, hogy az ott dolgozók munkahelye megmaradjon, a legjárhatóbb út, ha alacsony áron bérbe- vagy eladják a kft-nek, amely magánszervezetként még hitelhez is juthat. A legitimitás kedvéért még a tehenészet dolgozói közül is bevettek néhányat a kft tulajdonosai közé. A privatizáláshoz szükséges koalíció és legitimáció egyik következménye, hogy a kft-kben a sikeres működéshez elég szakértelem halmozódott fel. Az ilyen módon kivitelezett privatizáció felemás tulajdoni viszonyokat teremtett. A szövetkezeti tulajdont magántulajdonná transzformálták ugyan, de az új tulajdonosoknak csak akkor van esélyük a gazdasági sikerre, ha fenntartják a közös tulajdonukban levő kft működését. Olyan magántulajdonhoz jutottak, amelynek közösségi jellege is van, mert az egyéni elidegenítés a jelenlegi keresleti és munkaerőpiaci helyzet miatt nem igazán lehetséges.

A kft az agrártársadalom különböző társadalmi eredetű résztvevőinek új, a szocialista és poszt szocialista időszak negyedik típusú gazdasági-hatalmi viszonyait reprezentálja. Az ötvenes évek szövetkezeteiben és a helyi közigazgatásban a szegényparaszti származásúak voltak többségben (Donáth 1972). A második szövetkezési hullám során a középparaszti is a szövetkezetekbe léptek, és a hatvanas évek elejének szövetkezeti vezetői között sok volt a középparaszti származású (Márkus 1980; Orbán 1972). A hetvenes évek újabb váltást hozott. Az agrárdiplomás új nemzedékei, akiknek a kétharmada közép- vagy gazdagparaszti családból származott, fokozatosan leváltották a végzettséggel nem rendelkező korábbi vezetőket. A kft-k létrehozása a negyedik hatalmi-gazdasági formáció az agrártársadalom különböző eredetű csoportjai között, olyan koalíció ez, amelyhez a privatizálás legitimációja és a termelés sikeressége miatt nemcsak az agrárdiplomásokra, hanem a jó szakmunkásokra és technikusokra is szükség van.

#### *4.6. Társadalmi következmények*

##### *4.6.1. A társadalmi újratermelés struktúrájának átalakulása*

Egyedülállóan drámai változás az agrárnépesség csaknem 40 százalékos csökkenése, amely 1993 néhány hónapjában zajlott le. Véleményünk szerint ez a folyamat a vagyon újraosztásának legbiztosabb jele a rurális településeken. Akik kiszorultak az agrárszektorból, valójában nemcsak állásukat, hanem vagyonukat is elvesztették. A volt agrárnépesség harmada a vidéki szegénység biztos társadalmi bázisa lesz. A foglalkoztatottság gyors csökkenése a szövetkezetekben és az egész agrárszektorban azért jár együtt a vagyon feletti rendelkezés tényleges elvesztésével, mert 1992



végéig lehetett kivinni a nevesített vagyont, illetve üzletrészt, de a szövetkezeti tagok alkalmazásának kötelezettségét csak 1993-tól szüntették meg, és mire nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetkezetek egy része nem működik tovább, illetve hogy az életben maradt szövetkezetek vezetése nem alkalmazza a tagok jelentős részét, a szövetkezetekben hagyott vagyon már ismét nem volt kivehető. A szövetkezeteknél maradó jelentős vagyon a gazdasági recesszió körülményei között nagyon kevés járadékszerű jövedelemmel kecsegtet, az üzletrész-tulajdonosok, valójában a szövetkezeti tagok, alkalmazásának korábbi kötelezettsége megszűnt, a számottevően jövedelmi előnyökkel járó háztáji sincs többé, mert a szövetkezeti átalakulással törvényileg megszüntették. A foglalkoztatottságát elvesztő üzletrész-tulajdonos tagok elvileg a közgyűlés határozataival befolyásolhatják, hogy a szövetkezet menedzsmentje hogyan használja fel közös vagyonukat, de a kontroll lehetősége a kiválás jogi gátjai és a vezetők korlátlan manipulációs esélyei miatt nagyon kevés. A szövetkezetekből kiszorulóknak úgy vésztették el munkájukat, hogy holt, immobil vagyon papír szerinti tulajdonosai, és még az a lehetőségük sem maradt, hogy a háztáji intézményére alapozott mezőgazdasági kistermelés jövedelmével és saját fogyasztásra előállított termékeivel ellensúlyozzák bevételeik radikális csökkenését. Bárki legyen is az agrárprivatizáció nyertese, az 1992-es és 1993-as évet méltán hasonlíthatjuk az angol „földbekerítés” időszakához. A szövetkezeti tagság körülbelül fele vesztette el azonos évben a föld feletti rendelkezés lehetőségét és mezőgazdasági munkahelyét. Valószínűleg ennek a két évnek a történései jelentik a legnagyobb lépést a mezőgazdasági termelőknek a mezőgazdasági termelés eszközeitől és a földtől való elválasztásában, amely talán még a kollektivizációnál is hatékonyabb. Az eredmény: a munkerőpiaci versenynek és a munkaadóknak érdekszervezeti képviselő nélkül kiszolgáltatott, nincstelen agrárproletár réteg.

A foglalkoztatottak számának visszaesése a szövetkezetekben a gazdasági racionalizáció térhódításának irányába is mutat. A magas foglalkoztatottság alacsony produktivitással társult, és addig volt fenntartható, amíg az állami redisztribúció megfelelő forrásokat biztosított az agrárszektornak és a szövetkezeteknek. Az állami támogatás részint a gazdaság más szektoraitól központi redisztribúcióval megvont és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmének lokális redisztribúcióval az agrárgazdaságba történő átcsoportosítását jelentette — ezek együttesen tették lehetővé a magas mezőgazdasági foglalkoztatottságot. 1993-mal ez a redisztribúciós rendszer tűnt el, vagy legalábbis hatása nagyon erőteljesen redukálódott. A központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból, és az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és segélyek fedezésére. Az állami költségvetés nem nyert a mezőgazdasági támogatások leépítésével, azokat újraosztották, a gazdasági redisztribúciót jóléti redisztribúcióvá alakítva. Ezt az átalakulást a tudományos közvélemény régóta a gazdasági reform előfeltételeként értelmezte.



#### 4.6.2. A lokális redisztribúció: az önkormányzati hatalom felértékelődése

A redisztribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében. Magyarországon az Andrew Walder által a kínai viszonyokra alkalmazott „local state corporatism” (Walder 1993) legalábbis az utóbbi időkig nem volt alkalmazható fogalom, de az önkormányzatok a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepet kaptak a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. 1990-ben az ellenzék nyerte az önkormányzati választásokat és a kormányzat a központi források szűkítésével próbálta a helyi hatalomba jutott politikai ellenfeleit sarokba szorítani, amelyek egyre nehezebben látták el a gondoskodó önkormányzat feladatait. Valóságos források hiányában az önkormányzatok a rendelkezésükre adott, jelentős vagyont is felhasználva vállalkozásokkal próbáltak feladataiknak eleget tenni. A „local state corporatism” vagy a vállalkozói önkormányzat irányába történő elmozdulás a poszt-szocializmus idejének legjelentősebb változásai közé tartozik. A gazdasági redisztribúció csökkentésével megnöttek az önkormányzatok szociális feladatai és költségvetése. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelő szövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, a helyi hatalom az önkormányzatokhoz került. (egy erről a folyamatról is szóló esettanulmányokat tartalmazó kötetünk jelenik meg a közeljövőben az MTA PTI Polgárosodás sorozatában, *Négy év falun* címmel) A poszt-szocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztés történt, amely a gazdasági recesszió körülményei között a legdinamikusabb gazdasági szektor volt, és az önkormányzatokat juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. Számos településen építettek vízvezeték, csatornahálózatot, telefonvonalakat, utakat és járdákat. Az infrastrukturális beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. Az önkormányzat szakemberei ismerik a pályázati rendszert, ők tudnak megfelelő pályázatot írni és hatékonyan lobbizni, az önkormányzatok juthatnak a munkahelyteremtő projektek forrásaihoz is.

Ásványráron például, ebben a 2000 lakosú szigetközi faluban, Farkas Gabriellának, a falut jól ismerő környezetvédelmi szakembernek a beszámolója szerint, az önkormányzat egy, a főútvonalnál levő épületét ipari célokra alakította át. Alapítottak egy hímzéssel foglalkozó kft-t, amelynek az önkormányzat is tagja lett, az épületet adva a kft használatába. Az önkormányzat ezzel az akcióval jövedelemhez jut, hasznosítja a különben holt tőkének számító tulajdonát, és bankcsőd elleni védelmet is nyújt a kft-nek, mert az épület az önkormányzaté marad, a kft csak béreli. Az önkormányzat egyszerre vállalkozó, tulajdonos és kereskedő-ügynök, ami nagyon hasonló, ahhoz, amit „local state corporatism”-ként a kínai falvakról Waldner és munkatársai leírnak.

Bajnai esettanulmányunk (megjelenik a *Négy év falun* című kötetben) ugyancsak azt mutatta, hogy a helyi hatalom a szövetkezetektől az önkormányzatokhoz kerül. Az



önkormányzati vezetés aktívan vett részt a kárpótlás és a szövetkezeti átalakulás eseményeiben, mintegy kampányt hirdetve a nem bajnai származású szövetkezeti vezetők ellen. A korábban jónak számító szövetkezet gyakorlatilag felbomlott, nem kis részben az önkormányzati vezetők és rokonságuk akcióinak következtében. Míg korábban a község szinte majdnem minden gazdasági fejlesztése valamilyen módon összekapcsolódott a szövetkezettel, ezt a szerepet az önkormányzat vette át. Az önkormányzat jutott sikeres pályázattal víz- és gázvezeték kiépítéséhez szükséges pénzhez, és természetesen az önkormányzati vezetők választják ki, hogy melyik vállalkozó kaphat megrendelést. A polgármester és a közigazgatás többi vezetője hagyományosan magas presztízsű bajnai családokból származik. Új pozícióba jutva a gazdasági fejlesztésben, megerősíthették a zömében rokonaikra épített kliensi hálózatukat.

Az önkormányzatok hatalmának növekedésében lényeges szerepet kap a rurális településeket a városoknál nagyobb arányban sjtó munkanélküliség, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésében, vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatásnak meghatározó feladatai vannak. Ez a hatalom azért rendkívüli jelentőségű, mert a lokális társadalmakban a gazdaság állapota és a munkanélküliség gyors emelkedése miatt nőnek a társadalmi különbségek. Az önkormányzatok a helyi elitek és klienseik kezében vannak, és bár nincsenek pontos adataink, de az esettanulmányok tapasztalatai szerint a mezőgazdasági és egyéb munkanélküliség a legelesettebb rétegeket, öregeket, nőket, szakképzetleneket, cigányokat érinti leginkább, ezért a lokális társadalmak kettészakadásának idején a gazdasági fejlesztésben és a munkanélküliség kezelésében is központi szerepű önkormányzatok könnyen válhatnak a helyi elitek érdekében az új osztálystruktúra aktív formálójává.

A gazdasági redisztribúció jóléti redisztribúcióvá alakítása racionalizálja a gazdaság működését, de ez a 20–30 százalék közötti infláció idején megy végbe. Az infláció gyengíti a jóléti redisztribúció eredményességét, amely nem képes ellensúlyozni az árak növekedését. Erre a gazdasági redisztribúció rendszere talán alkalmasabb, mert a gazdasági vezetőknek jobb a politikai pozíciói az infláció hatásainak kivédéséhez és a megszerzett redisztributív források értékének gazdasági akciókkal, vállalkozásokkal történő megőrzéséhez. Jelenleg, amikor a rurális szegénység minden korábbinál nagyobb, és az alávétett osztályok helyzete nagyon nehéz, a lokális mezőgazdasági menedzsment minden lehetőségét elvesztette arra, hogy az inflációt ellensúlyozza.

#### 4.6.3. Túlélési esélyek. A vállalkozások

Szinte mindenki számára meglepő, aki ismeri a recesszió és a transzformációs válság tényeit és adatait, hogy néhány lepusztult falut leszámítva, nem igazán látni külső jelet a tömeges elszegényedésnek a vidéki Magyarországon. A lakosság egy részének több lehetősége is van a nehéz körülmények ellensúlyozására.



Sokan, akiket a munkanélküliség fenyegetett, elég idősök voltak ahhoz, hogy nyugdíjba menjenek. Családjaik támogatják őket, gyermekeik vállalkozásaiban, a mezőgazdasági kistermelésben aktívan dolgozhatnak. A kárpótlási jegyek is időleges segítséget adhattak, mert eladásukkal egy-két évig jövedelempótláshoz lehetett jutni, ugyanígy a nevesítést követően a szövetkezetekből kivitt vagyontárgyak, gépek értékesítésével. A politikai kárpótlás a földkárpótlásnál nagyobb összegű készpénzhez juttathatta a jogosultakat, akiknek a száma nem is lehet kevés, mert politikai kárpótlást a volt hadifoglyok is kaptak. A megfigyelések szerint a legfiatalabb munkaképes korosztályokból vágnak bele legtöbben a vállalkozásokba, amelyekhez a hetvenes és nyolcvanas években megteremtett lakásvagyon jó kezdőfeltételeket adhat. Új diszkontüzletek, szerelőműhelyek nyílnak a nagy vidéki házak utcai szobáiban, garázsai-ban. A fekete gazdaság, különösen a közvetítő kereskedelem, ami nem egy esetben vált nemzetközivé, szintén esélyt ad az elnyomorodás fékezésére. Ezzel együtt sem kétséges, hogy a vidéki társadalom a posztszocializmus idején erősen polarizálódott. Az új vállalkozó elitnek és az új szövetkezeti vezetőknek, vagy más vállalati főnökök-nek nem kell lesüllyedéstől tartaniuk, ellentétben a társadalom alsó harmadával, amely egyre mélyebbre, a harmadik világ szegénységébe jut.

A mezőgazdasági családi termelés, a konzervatív kormány ideológiája és a szövetkezetek szétese ellenére marginális maradt. A hivatalosan regisztrált magángazdaságok száma 125 000, és nem változott, inkább valamelyest csökkent a részdőben termelők száma is (1 400 ezer 1991-ben). A gazdaságok mérete változatlanul kicsi. Harcsa István (1994) elemzése szerint a legnagyobb 36 000 gazdaságból csak 46 százalék működik teljes idős gazdaságként. Az ugyanennek a felvételnek a mintájába került vállalkozások, bár a legnagyobb volumenben termelőket reprezentáltak, bruttó termelési értékük szerint nagy szóródást mutattak. Háromnegyedük évi bruttó termelése 1991-ben nem érte el a kétmillió forintot, húsz százalékuk bruttó termelési értéke 2 és 5 millió forint között volt, 3,9 százaléké 5 és 10 millió forint közötti, míg 10 millió feletti termelést mindössze a válaszadók 2,1 százaléka ért el, azok a vállalkozások, amelyeknek az éves termelési értéke 22,5 millió forint, becsült jövedelme 5 millió forint körüli.

A mezőgazdasági magántermelés, bár háromszor nagyobb területet használ mint korábban, és annak ellenére, hogy a magántermelők körében folyamatos koncentrá-lódás megy végbe (Harcsa 1993), a gyökeres strukturális átalakuláshoz keveset változott a nyolcvanas évekhez viszonyítva, és sokkal kevesebb az új strukturális elem a teljes mezőgazdasági termelésben is. A föld kétharmadát még a szövetkezetek művelik, csak az egyharmadán termelnek családi gazdaságok. A legfontosabb változás a kft-k megjelenése, ez jelenleg a legdinamikusabb gazdasági egység. A magyar mezőgazdaság még inkább emlékeztet az államszocializmus időszakára, mint például az osztrák vagy az északolasz agrárrendszerre. A magántulajdon és a piac nagyobb szerephez jutott, de ez nem a tőkés piacgazdaság, hanem az új, összetett tulajdonon alapuló vegyesgazdaság.



- Andorka Rudolf—Harcza István 1982. A községi népesség társadalomstatistikai leírása. In: Vágvolgyi András (szerk.) *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Berend T. Iván 1983. *Gazdasági útkeresés*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Csipe András 1994. Az állami gazdaságok. In: *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest: Figyelő Kiadó
- Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Harcza István 1993. A paraszti polgárosodás gazdasági alapjai. *Társadalomkutatás*, 3.
- 1994. *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók*. KSH
- Interjú Sárossy Lászlóval. MTA PTI (Kézirat.)
- Juhász Pál 1979. A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről. (Kézirat)
- 1982. Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1.
- Kornai János 1992. *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press
- Kovács Imre, 1988. *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet
- 1994a. A mezőgazdasági átalakulása foglalkoztatási hatásai. In: *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest: Figyelő Kiadó
- 1994b. *A mezőgazdasági privatizáció társadalmi hatásai. Magyarország átalakulóban*. (szerk. Mészáros József) Népjóléti Minisztérium
- 1994c. A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Kelet-Európában. *Társadalomkutatás*, 1993/4. Angol nyelven: Privatization and Family Farms in Central and Eastern Europe. *Sociologia Ruralis*, 4.
- KSH, 1985. *A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban*
- KSH 1994. A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. *Társadalomstatistikai Közlemények*
- Márkus István 1980. A ismeretlen főszereplő: a szegényparaszság. *Valóság*, 4.
- Négy év falun*. MTA PTI (Megjelenés alatt.)
- Orbán Sándor 1972. *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Pető Iván—Szakács Sándor 1984. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Stark, David 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East-Central Europa, *East European Politics and Societies*, 6 (Winter)
- Szelényi, Iván 1988. (1992.) *Socialist Entrepreneurs*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. (Magyar nyelven: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó)
- (ed.) *Reforming Collectivized Agricultures: Failures and Successes*. Westview Press (Megjelenés alatt.)
- Walder, Andrew 1993. Corporate Organizations and Local State Property Rights: The Chinese Alternative to Privatization. In: Vedat Milor (ed.) *The Political Economy of Privatization in Post-Communist and Reforming Communist Systems* (Forthcoming)



